

האוניברסיטה כמרכז רוחני

אבנר הולצמן

הסופר מיכה יוסף ברדיצ'בסקי (1865-1921) סיים בהצטיינות את לימודיו באוניברסיטת ברן שבשווייץ וזכה בתואר "דוקטור לפילוסופיה". זה היה לפני כמאה וחמש-עשרה שנה, בינואר 1896. גאה ומאושר מיהר ברדיצ'בסקי לדווח על הצלחתו האקדמית ושיגר מכתבים לבני משפחתו ולמקורביו במזרח אירופה ובמערבה. יותר מכל הוא רצה להתגאות בהישגו בפני ידידו הנערץ, ולימים יריבו הרעיוני הגדול, אחד העם. משום כך לא הסתפק בבשורה על תוארו החדש, אלא שיגר אליו כעבור זמן קצר גם את הדיסרטציה עצמה. בעבודת הדוקטור הוא ניסה להתמודד עם אחת הסוגיות הנכבדות בפילוסופיה, שאלת הקשר בין אתיקה לאסתטיקה. ברם מכתב התגובה של אחד העם (מיום 11.5.1896) היה קריר ומסתייג, ויש לשער כי נחת על ראשו של ברדיצ'בסקי המופתע כמקלחת של צוננים. בין היתר נכלל בו המשפט המעליב הבא: "בכלל, הן יודעים אנו, אני ואתה והכל, כי דיסרטציה אינה מוכיחה כלום, ולא עליה אפשר לסמוך בבואנו לדרוש על דבר ידיעות איזה אדם וכשרונותיו" (מצוטט אצל אורן, תשמ"ה, עמ' 119).

לכאורה נוכל לראות בדברי הביטול המתמיהים האלה תולדה של תסכול אישי, אולי אפילו של קנאה אישית, ולהיזכר במשל על השועל שטען כי ענבי הכרם חמוצים הם רק לאחר שנבצר ממנו להשיגם. הרי ידוע לנו שאחד העם עצמו לא הצליח במאמציו לעמוד בבחינות הבגרות האקסטרניות ברוסיה. הוא אף כשל בכל ניסיונותיו להתקבל כתלמיד באוניברסיטאות שונות באירופה מחמת עכבות נפשיות סבוכות. עם זאת, העדר ההשכלה הפורמלית לא מנע ממנו להיות להוגה דעות ולמורה רוחני ראשון במעלה. הייתה לו השפעה מהפנטת על בני דורו, ובראשם עוד אוטודידקט לא קטן – חיים נחמן ביאליק.

אבל את ההסבר העמוק לדברי הביטול האלה יש לחפש במקום אחר. שהרי עובדה היא כי אותו אחד העם, זה המטיל ספק בערכן של דיסרטציות ומזלזל בתארים אוניברסיטאיים, חתר כבר באותן השנים להניח יסודות למערכת ההשכלה העברית הפורמלית בארץ ישראל, התיכונת והעל-תיכונת. הוא האמין שעל אף תנאיה הדלים של הארץ באותה העת, הרי שבה – יותר מאשר בכל מקום אחד – יגשים החינוך העברי את ייעודו לעזור לתחיית האומה. אחד העם ליווה בתמיכתו הפעילה את התוכנית להקים אוניברסיטה עברית בארץ ישראל. הצעה זו הועלתה

כבר באוגוסט 1897 על סדר היום של הקונגרס הציוני הראשון, ובאחרית ימיו אחד העם אף זכה לראות את טקס הפתיחה של האוניברסיטה שהתקיים ב-1925. הוא היה בין מעצבי דיוקנה של הגימנסיה העברית ביפו, לימים גימנסיה "הרצליה" בתל-אביב, וקבע במאמרו "הגימנסיה העברית ביפו" (1911) כי ייעודה "לברוא על ידי החינוך בארץ-ישראל טופס חדש של יהודי משכיל, שיתאחדו ברוחו היסוד הלאומי העברי עם היסוד האנושי הכללי אחדות מוחלטת והיו ליציר אחד שלם" (תשי"ג, עמ' תטז). הוא ליווה בדברי עידוד נמרצים את הקמתו של בית הספר לאמנות "בצלאל" בירושלים ב-1906. ומעל לכל – הוא היה הרוח החיה מאחורי הקמת הטכניון בחיפה ועמד במשך שנים בראש המאבק המר, מאבק שנודע בשם "ריב הלשונית", להנהיג בו את השפה העברית כשפת לימוד והוראה. אותו הריב נבע מכך שמייסדי הטכניון לא העלו בדעתם כי העברית במצבה דאז, לפני מלחמת העולם הראשונה, מסוגלת לשמש להוראת המקצועות הטכניים, ולכן ביקשו לבסס את הלימודים במוסד על השפה הגרמנית.

כל זאת היה חלק מתפישתו האוטופית של אחד העם את ארץ ישראל כמרכז לאומי-רוחני לעם היהודי כולו. בעיני רוחו הוא ראה את האוניברסיטאות העתידות להיווסד בארץ לא רק כמוסדות לייצור מחקרים ולהכשרת בעלי מקצוע, אלא כהתגלמותה המוחשית החשובה ביותר של הרוח העברית וכאבני היסוד אשר חיי האומה ייבנו עליהן. באוניברסיטאות העתידיות האלו הוא ראה לא פחות מאשר את תכליתו האמיתית של המפעל הציוני כולו – לא רק אבני היסוד, אלא גם את גולת הכותרת שלו. אם נחזור ונעיין בדברי הזלזול שהשמיע כלפי הדיסרטציה של ברדיצ'בסקי, נבין את מקורם האמיתי: הפקפוק בהישגיהם של אנשי רוח מזרע ישראל בתוך הקשרים תרבותיים ולאומיים זרים. סופר יהודי ה"מתפלסף" בגרמנית, באוניברסיטה שווייצרית, על אודות הקשר בין אתיקה לאסתטיקה, לא היה בעיניו מופת הראוי לחיקוי. ייתכן שהישגו הרוחני של סופר זה מוסיף נדבך למאגר הידע האנושי הכללי, אבל הוא אינו מצטרף לחשבון לאומי כלשהו. תנאי לפיתוחה של תרבות כזו, האמין אחד העם, הוא קיום לאומי-טריטוריאלי נורמלי שיצמיח מתוכו את מוסדות התרבות, ההשכלה, המדע והמחקר. אלה מצדם יעניקו לו טעם, ערך, משמעות ועוצמה. ביסוס שיטתי לטענה זו הוא נתן ב-1902 במסתו החשובה "תחיית הרוח" (שם, עמ' קעג-קפו).

בדיוק כך סבר תלמידו המובהק של אחד העם, חיים נחמן ביאליק, וכך גם הצהיר בנאום הנפלא שנשא בטקס הפתיחה החגיגי של האוניברסיטה העברית על הר הצופים באפריל 1925. "נקנתה לנו לאט-לאט ההכרה הברורה", אמר ביאליק, "כי בלי בית מולדת ממשי, בלי רשות היחיד לאומית, שהיא כולה שלנו, אין חיינו חיים כלל, לא בחומר ולא ברוח. בלי ארץ-ישראל – ארץ פשוטה כמשמעה – אין כל תוחלת וכל תקווה לתקומתו של ישראל בשום מקום ובשום זמן". משום כך, הוסיף ביאליק, "טוב לי אוניברסיטה קטנה אחת, אבל כולה ברשותי וכולה שלי, עשויה כולה בעצם ידי, מן המסד ועד הטפחות, מאלפי היכלי מדע, שאני אוכל מפירותיהם ואין חלקי ניכר בבניינם" (תרצ"ה, א, עמ' נא-נב). עם זאת, ביאליק לא סבר כמורו שתחיית הרוח היא ראשיתו ותכליתו הבלעדית של המפעל הציוני, אלא דיבר במפורש על השילוב

ההכרחי בין הנדבך החומרי של בניין הארץ – למשל על ידי החלוצים הסוללים כבישים וחורשים שדות ברחבי הארץ – לבין הנדבך הרוחני שבמרכזו האוניברסיטה החדשה. וכשם שידעו החלוצים להעלות את עבודת הגוף למדרגה של קדושה, הוא קרא להדליק את אש הקודש הזו גם בין כותלי הבית שנפתח על הר הצופים.

ואכן, ביאליק היה פעיל מאוד באגודת שוחרי האוניברסיטה העברית. בשנה האחרונה לחייו הוא נשא סדרת הרצאות שעניינן "התפקיד הגדול של האוניברסיטה בבניין הארץ ובבניין האומה" (תרצ"ה, ב, עמ' עט). במסגרת אותן ההרצאות העלה את הרעיון – ואם אינני טועה, שמורה לו זכות ראשונים בעניין זה – להקים אוניברסיטה גם בתל-אביב. אולי גם היום לא לגמרי נס לחן של ההנמקות שהציג לכך. "סכנה גדולה [...] לתל-אביב שלנו" – אמר ביאליק –

שמא תיהפך, כמו כל עיר חוף, לעיר לבנטינית, מקובצת מאנשים שונים בלי פרצוף פנים, בלי שום מלט רוחני המאחדם לחטיבה שלמה בעלת תרבות אחת. [...] הסכנה הזאת אורבת כבר לעירנו וגם נתנה בה את אותותיה המפחידים. נוצצים בה כעשבי השדה כל מיני מוסדות של תרבות קלה, תרבות מסופקת וחשודה. [...] ברוך השם, יש לנו כבר כל מיני "מכונים" לשעשועים, לריקודים ומחולות, ל"יופי" וכו', שער חוף לבנטינית מצטיינת בהם. יש לנו כל מיני "ראינוע" וכל מיני "קלובים" וכל מיני "מועדונים" ובתי שעשועים לשיחה בטלה ולבילוי זמן. האם לא הגיעה השעה לדאוג גם להקמת מוסדות ממין אחר, מוסדות של תרבות אמת? (שם, עמ' פט).

מים רבים זרמו בירקון מאז שהשמיע ביאליק את הדברים האלה בדצמבר 1933. אוניברסיטה בתל-אביב קמה, קיימת ומשגשגת, אם כי יש לציין שהמונח "לבנטיניות" כבר אינו נתפש בהכרח כשלילי, וגם רבות-תרבותיות אינה מילה גסה. אפילו התרבות העממית, המפוקפקת והחשודה בעיני ביאליק, זכתה בינתיים ללגיטימציה ציבורית ואקדמית – קל וחומר הראינוע שהיה לקולנוע, זה אשר רבים רואים בו את המדיום האמנותי המשמעותי ביותר של תקופתנו. למרות זאת מותר עדיין לתהות, בהמשך לדברי החזון של ביאליק, אם האוניברסיטה שקמה בתל-אביב אכן טובעת את חותמה בדיוקנן של העיר ושל הארץ ובמרקם חייהן במידה שהיא יכולה ואולי חייבת לעשות לפי שיעור כוחה. שאלות דומות ואף נוקבות יותר אפשר להעלות, כמוכן, גם ביחס למוסדות אחרים. כך למשל אפשר לתהות על הקשר בין הסתגרותה של האוניברסיטה העברית במצודתה המבוצרת והמנוכרת שעל הר הצופים לבין תהליך הישמטותה של ירושלים מאחיזתה של הישראליות החילונית, הרציונלית, הציונית. אם אכן קיים ניכור כזה, הריהו דו-סטרי: יותר משהאוניברסיטה שואפת להסתגר בין חומותיה, לא אחת החברה הסובבת אותה נוטה להתייחס אליה בחשד, בעוינות ובלגלוג שמתוך חוסר הבנה. אין צורך להזכיר את החוגים שעבורם המילה "אליטות" היא שם גנאי, אלה אשר התואר "פרופסור" מושמע בפיהם כגידוף. די להתבונן אפילו בספרות הישראלית, הלוא היא הסייסמוגרף הרגיש המודד את התנודות הזעירות ביותר בהווייתנו הקולקטיבית, כדי להיווכח באיזה אור מוזר ומגוחך מצטיירים בה בדרך כלל האוניברסיטה ואנשיה.

לפי ההתרשמות המצטברת, ואולי ראוי לבסס אותה במחקר שיטתי שעניינו דימויי האוניברסיטה בתרבות, הפרופסור כטיפוס ספרותי מקובץ – ולא רק בספרות העברית – הוא ברייה משונה ביותר. מצד אחד הוא מוצג כמין רובוט שכלתני, בודד, סגפן, מדיף צינה ארקטית וחסר מיומנויות בסיסיות ביחסי אנוש. מצד אחר הוא עשוי להתגלות כסאטיר שטוף זימה ורדוף תאוות, כזה ששכלו המושחז רק מגביר את קסמו הארוטי. מצד אחד הוא מתואר כאיש העולם הגדול והחיים הטובים, נהנתן בוטח המדלג במטוסים על פני הגלובוס בין מגדלי שן ומלונות פאר. מצד אחר הוא מעוצב כחסר ישע בעולם המעשה, רפה ומפוזר, כזה שכל כוחו סר ממנו בצאתו את שערי האוניברסיטה – כאילו היה שמשון שנגזזו מחלפותיו. הוא פועל במציאות המעוצבת לפי צפנים וגיוונים מימי הביניים, אבל בד בבד הוא גם איש המחר שמוחו רוחש מחשבות ותגליות העתידות לשנות את פני המציאות. לעתים הוא מופת של שמרנות נוקשה, ולעתים התגלמות של אקסצנטריות טווסית. הוא מקדיש את חייו לחקירת עניינים נידחים וטפלים, אבל מדי פעם הוא עוטה את אדרת הנביא המוכיח ויוצא להתוות חזון ודרך לחברה שהוא חי בתוכה.

מובן כי זהו צרור של תדמיות חיצוניות קיצוניות המבוססות על גרעיני אמת שנופחו, שוטחו ועוותו לכדי קריקטורה, אולי כחלק ממלחמתה הנצחית של הספרות באקדמיה. מה שחסר בהן הוא העיקר, כלומר התוכן הפנימי המהותי של חיי איש האוניברסיטה. מה דוחף אותו לשהות שנים בספריות, בארכיונים, במעבדות, במסעות מחקר? מה מניע אותו ללמוד ולשכלל כל חייו את הידע שלו, לפרסם עוד מאמר ועוד ספר גם אחרי שהגיע אל פסגת הקידום האקדמי וזכה בכל התגמולים האפשריים? האם הספרות יודעת על זה משהו?

ובכן, סופר אחד לפחות יודע. כוונתי לשמואל יוסף עגנון ולספרו *שירה* (תשל"א). הספר הזה נכתב בעשרים שנותיו האחרונות של עגנון ופורסם כשנה אחרי מותו ככרך ראשון מעיזבונו. זהו רומן מורכב העוסק בעניינים רבים: משבר גיל העמידה וחיי נישואים שהשתחקו, אהבת סתיו נואשת של גבר מזדקן והקשר בין אהבה, חולי ואמנות, ירושלים של ימי המנדט הבריטי והקיבוצים החדשים המתבססים בעמק יזרעאל, יהדות גרמניה בראשית המאה ה-20 וארץ ישראל בימי המרד הערבי של סוף שנות השלושים. נוסף על כל אלה זהו גם הרומן החשוב ביותר שנכתב בעברית על החיים האוניברסיטאיים. גיבורו, הדוקטור מנפרד הרבסט, הוא מרצה להיסטוריה של ימי הביניים באוניברסיטה העברית הצעירה. משום כך הסיפור מתנהל ברובו בתוך החוג החברתי של אנשי האוניברסיטה, רובם יוצאי גרמניה – או "חכמי ירושלים", כפי שנקראו באותם הימים ספק ברצינות ספק באירוניה.

לכאורה *שירה* מצטרף למערכת הדימויים הקריקטוריים ששרטטתי לעיל, משום שהעולם האוניברסיטאי מצטייר בו כהווייה גרוטסקית לאין שיעור. ספרים עבי-כרס זוכים בו לתהילה, אף שהם עוסקים בסוגיות של מה בכך הראויות במקרה הטוב להערת שוליים. כזה הוא ספרו המונומנטלי של מנפרד הרבסט עצמו, ספר שלעולם לא יסתיים ואשר עוסק בדרכי קבורתם של המתים העניים בממלכה הביזנטית. גדולי המלומדים אפופים אהבה עצמית, וראש וראשון

להם הוא הפרופסור בכלם – קריקטורה ארסית של ההיסטוריון יוסף קלוזנר – שתאוות הכבוד שלו משתווה רק לשנאתו ולקנאתו בעמיתיו. כסטיריקן מובהק מציג עגנון בראי עקום את הפרוצדורות של הכתיבה האקדמית, את מרוץ הפרסומים, את הליכי הקידום או אי-הקידום. היחידים המתוארים בספר בחיבה ובהערכה ובלי שמץ של אירוניה הם דווקא הסטודנטים, אלה הבאים לאוניברסיטה מתוך צימאון אמיתי לדעת ומקיימים את לימודיהם בדבקות ובמסירות נפש על אף תנאי חייהם הקשים.

ניכר שעגנון היה מעורה בהווי האוניברסיטאי הירושלמי על כל סתריו ודקויותיו, והוא ידע להבליט את המגוון, המנופח, הקטנוני והמזויף שבו במיטב רשעותו החיננית. עם זאת, עגנון גם ידע להביט במה שמעבר לקליפות החיצוניות, לקלוט את קסמה העמוק של העבודה המדעית ולהבין מה מניע אדם כמנפרד הרבסט – מעבר לכל שיקול של קידום, של קריירה ושל מוניטין – להקדיש את חייו לרדיפה אחר פרטי פרטים ולצבירת הררי פתקאות למחקרי ביזנטין שלו. "גדול מן המדען הוא המדע", כותב עגנון, "ועיקרו של מדע הוא הדיוק. ואפילו אם נאמר אין אמת מוחלטת במדע, שמה שהיה אמת עד היום שוב אינו אמת מחמת התגליות שנתגלו, ואפשר שאף זה שלמדנו היום מן התגליות אמת ארעית היא עד כמה שלא נתגלו תגליות אחרות, ולכשינתגלו תגליות אחרות עתידות כל האמיתיות הללו להיבטל, ברם אמת אחת יש שאינה בטלה עולמית זו בקשת האמת, כלומר לכוון את לבנו שכל כוונתנו תהא כולה לשם חקירת האמת בלא פניות פוליטיות או חברתיות" (שם, עמ' 534). ומהי אותה בקשת האמת, לפי עגנון? "עיקר המדע", הוא אומר, "לילך אחר החומר. אם החומר מביא לידי מסקנות אלו ואלו חייבים אנו לאמרן בלא גמגום, ואפילו הפוכות הן ממה שאנו רוצים" (שם, עמ' 342). זאת, הוא מדגיש, עולה מתוך הסתמכות הכרחית על הישגי העבר: "גורל המדענים, שחידושיהם באים מכוח חידושיהם של המדענים שלפניהם ולפני לפניהם. ואם המדען שוקד על ספריהם אינו יוצא מהם ריקם ומוסיף ספר על ספריהם" (שם, עמ' 146). דומה כי מי שעוסק או מתעתד לעסוק בעבודה מדעית ראוי שיחקוק על לוח לבו את הלקח המשולש העולה מדברי עגנון: הצורך להישען מתוך כבוד וענווה על הישגי המסורת המחקרית כבסיס להוספת נדבכים חדשים עליה; החובה לחתור ביושר ובלא תנאי אל האמת; ועם זאת, להכיר ביחסיות ובדינמיות של מושג האמת במדע.

איש מבין שלושת הסופרים שהבאתי מדבריהם – אחד העם, ביאליק ועגנון – לא חבש את ספסלי האוניברסיטה. לאמתו של דבר, אפילו בבית ספר תיכון לא למדו מעולם. ואף על פי כן כל אחד מהם ידע על האוניברסיטה משהו שכדאי להאזין לו. מאחד העם הייתי נוטל את תפישת האוניברסיטה העברית והישראלית כשיאו ותכליתו הרוחנית של המפעל הציוני כולו, גורם מרכזי בכינונה ובטיפוחה של זהותנו הלאומית – זו שבסופו של דבר, היא הטעם העמוק לשיבתנו כאן ולא בהיכלי המדע שמעבר לים. מביאליק הייתי מאמץ את תפישת האוניברסיטה כרכיב חיוני המשולב בחברה הכללית, תורם לה מפירותיו המעשיים ומגביה את שיעור קומתה הרוחני ואת איכותה המוסרית. מעגנון הייתי בוחר את הניסוחים הצלולים והעמוקים על ערכי

היושר המוחלט, הסקרנות היוצרת ובעיקר בקשת האמת אשר אמורים להוות יסוד מוסד לכל עבודה מדעית ואמת מידה לחברה כולה. כל אלה יחדיו מהווים את מה שמותר אולי לכנותו "רוח האוניברסיטה" – בין כתיאור מצב קיים, בין כהתוויה של יעד נכסף. רוח זו היא האמורה להפוך את האוניברסיטה בכלל, ואת האוניברסיטה הישראלית בפרט, ממקבץ של מכונים להפקת ידע ומאוסף של בתי ספר מקצועיים לשלם הגדול מסכום חלקיו. אם כך יהיה, כי אז מילאה האוניברסיטה את ייעודה האמיתי.

רשימת מקורות

אורן, יוסף (תשמ"ה). **אחד העם, מ. י. ברדיצ'בסקי וחבורת "צעירים": אגרות ופטרון (1891-1896)**. ראשון לציון: יחד.

אחד העם (תשי"ג). **כל כתבי אחד העם**. תל-אביב: דביר; ירושלים: הוצאה עברית.

ביאליק, חיים נחמן (תרצ"ה). **דברים שבעל פה**, א-ב. תל-אביב: דביר.

עגנון, שמואל יוסף (תשל"א). **שירה**. ירושלים ותל-אביב: שוקן.